

УДК 930
LCC D804.348

М. В. Стрільчук

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Голокост в Україні: історіографічний аспект

Проаналізовано вітчизняну історіографію з історії Голокосту та охарактеризовано основні форми репрезентації теми у наукових працях вітчизняних дослідників. Виокремлено основні тенденції та етапи дослідження історії Катастрофи українськими істориками. Охарактеризовано особливості висвітлення теми радянською історіографією. Простежено суспільно-політичну обумовленість вивчення історії Голокосту на різних історіографічних етапах.

Ключові слова: історіографія; остаточне вирішення єврейського питання; Катастрофа; історіографічний образ.

Стрільчук М. В. Холокост в Украине: историографический аспект

Проанализирована отечественная историография истории Холокоста и охарактеризованы основные формы репрезентации темы в научных трудах отечественных исследователей. Выделены основные тенденции и этапы исследования истории Катастрофы украинскими историками. Охарактеризованы особенности освещения темы советской историографией. Прослежена общественно-политическая обусловленность изучения истории Холокоста на различных историографических этапах.

Ключевые слова: историография; окончательное решение еврейского вопроса; Катастрофа; историографический образ.

Strilchuk M. V. The Holocaust in Ukraine: historiographical aspect

The national historiography of the Holocaust was analyzed in the article. The author described the main forms of representation of the theme in the Ukrainian researchers' papers. The main trends and stages of Holocaust Studies in Ukraine were determined. The author analyzed the socio-political conditionality of the Holocaust historiography in different stages, from Soviet time till modernity. The author concluded that Ukrainian historians focuses on the key points of the history of the Holocaust in their papers: anti-Semitic propaganda in the occupied territory of Ukraine, the methods and forms of Jewish resistance to the Nazis, Ukrainian-Jewish relations during the Second World War, politics and culture of the memory of the Holocaust.

Keywords: Historiography; Final Solution; Shoah; Historiographical Image.

Постановка проблеми. Історія Голокосту сьогодні викликає чималий інтерес вчених по всьому світу, що засвідчується постійним зростанням різної за змістом та обсягом наукової та публіцистичної літератури. У пострадянський період тема набула неабиякого звучання і в Україні.

Із розпадом СРСР і проголошенням державної незалежності його складових було створено сприятливі умови для формування інших наукових ракурсів висвітлення різноманітних аспектів національної історії народів Радянського Союзу. Формування нових незалежних держав стало ру-

шійним чинником для творення нової історіографічної ситуації у пострадянських країнах. Окрім поступового звільнення вітчизняної історичної науки від монополії марксистських підходів, 90-ті рр. XX ст. позначилися активізацією інтересу до раніше замовчуваних і малодосліджених сюжетів, до яких можна віднести історію єврейського народу загалом і Голокосту, зокрема.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Як засвідчує огляд історіографії проблеми, фактографічне опрацювання Голокосту значно випереджає її узагальнююче осмислення. Окремі аспекти іс-

торіографії історії Голокосту було розглянуто у вступних розділах у монографіях та наукових статтях, зокрема, І. Щупака, С. Гузенкова, А. Портнова, І.-П. Химки та ін. (Гузенков, 2013; Портнов, 2017; Щупак, 2016). У 2017 р. було опубліковано монографію київського дослідника О. Гончаренка, де він аналізує вітчизняний історіографічний дискурс та відображення у ньому історії Голокосту на теренах Райхскомісаріату «Україна». Утім, не викликає сумнівів важливість теоретичного й рефлексивного ракурсу в опрацюванні проблематики.

Метою роботи є виявлення стратегій і форм репрезентації історії Голокосту у вітчизняній історіографії, а також визначення основних тенденцій та етапів дослідження теми українськими істориками.

Виклад основного матеріалу. Початковий етап вивчення Голокосту пов'язаний із підготовкою в Радянському Союзі у 1940-і рр. матеріалів про злочини нацистів, що були вчинені ними на окупованій території СРСР. Відомо, що 6 січня 1942 р. нарком закордонних справ СРСР В. Молотов у своїй ноті до урядів тих країн, що підтримували дипломатичні відносини з Радянським Союзом, вперше визнав і засудив масові вбивства євреїв. У грудні того самого року було опубліковано повідомлення Інформбюро Народного Комісаріату іноземних справ про «здійснення гітлерівськими військами плану знищення єврейського населення Європи», у якому зазначалося й масове вбивство євреїв на окупованих територіях СРСР (Внешняя политика..., 1944).

Власне, вивчення історії Голокосту в СРСР розпочалося після видання актів Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників, яку було сформовано 2 листопада 1942 р. У тому самому році було створено Єврейський антифашистський комітет, діяльність якого сприяла розповсюдженню інформації про нацистські злочини щодо євреїв. Варто зазначити, що першими почали розробляти тему Катастрофи на окупованій території не професійні історики, а письменники і журналісти, зокрема члени Літературної комісії Єврейського антифашистського комітету (ЄАК): В. Лідін, М. Алігер, В. Іванов, Р. Фраерман та ін.

У перші післявоєнні роки у СРСР виходили публікації про долю євреїв, які опинилися у гетто. Написані вони були переважно мовою ідиш. У деяких працях висвітлювався опір нацистам – повстання в гетто та концтаборах. Ці публікації здебільшого мали мемуарний характер, тому що їх автори були свідками чи учасниками подій. Це, зокрема, книги В. Гроссмана «Україна без євреїв», «Треблінське пекло», Г. Смоляра та ін. (Гроссман; Подольский, 1996).

Щодо досліджень українських радянських істориків, то таких праць було небагато. Важливим є те, що вони не публікувалися, а так і залишилися в архівах України. Основна маса праць з історії Великої Вітчизняної війни в радянській Україні припадає на другу половину 1940-х рр. Зокрема, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО) є звіти, доповідні записки, відгуки, праці з історії Великої Вітчизняної війни, підготовлені співробітниками республіканських та обласних комісій. Крім того, збереглися документи, в яких фігурує власне тема Голокосту: невидані статті, монографії та кандидатські дисертації, у деяких з яких тема знищення євреїв є центральною. Так, наприклад, у монографії П. Г. Городнього «УРСР у роки Великої Вітчизняної війни» описано вбивство євреїв у Бабиному Яру: «[...] було зібрано кілька десятків тисяч євреїв, у тому числі жінок і дітей різного віку; перед розстрілом всіх роздягали догола і били; першу відібрану для розстрілу групу примусили лізти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці засипали землею, на їх місце другим ярусом поклали наступну партію і знову розстрілювали з автоматів» (Абакунова, 2012).

За умов наростання політики державного антисемітизму в СРСР опрацювання теми Голокосту після 1949 р. було згорнуто. Процеси лібералізації суспільно-політичного життя в державі, що розпочалися після розвінчання культу особи Й. Сталіна, не внесли відповідних змін у радянську історіографію з цієї теми. Протягом другої половини 1950-х рр. і фактично до кінця 1980-х рр. радянська історична наука загалом та українська радянська історіографія зокрема не відокремлювали з контексту питань історії Другої світової війни проблему Голокосту і не досліджували її окремо. Деякі західні дослідники прямо звинувачують СРСР у придушуванні будь-яких публічних дискусій про Голокост. Так, Вільям Корі писав про «радянську спробу знищити Голокост у пам'яті євреїв та не-євреїв», а Мордехай Альтшулер у статті 1970 р. стверджував, що «стіна мовчання щодо Голокосту досі стоїть у Радянському Союзі, хоча тут і спостерігаються невеликі тріщини [...]»; брак публікацій, присвячених Голокосту радянських євреїв, а також напади на поему Є. Євтушенка «Бабин Яр» свідчать про цілеспрямовану політику придушення теми Голокосту в Радянському Союзі» (Gitelman, 1993).

Звичайно, згадки про Голокост були збережені на рівні індивідуальної пам'яті, у першу чергу – у родинних свідків та постраждалих. Однак специфічна доля євреїв ігнорувалася та була підпорядкована загальній ідеї жертвості мирних радянських громадян.

Така тенденція була підсилена ще й тим, що радянська історична наука знаходилася під партійно-урядовим контролем та мала виконувати чіткі політичні та пропагандистські завдання. Будь-які відхилення від офіційної точки зору, як підкреслив Я. Калакура, розглядалися як ревізйонізм і кваліфікувалися як антирадянська пропаганда (Калакура, 2004). Посилення «антисіоністської пропаганди» радянської влади у 1960–1970-х рр., яка була пов'язана, насамперед, із подіями Шестиденної війни 1967 р. та загрозою поширення впливу сіонізму, також не сприяло розкриттю особливої долі євреїв та їх тотального знищення на расовій і національній основі.

Усі вищезазначені моменти, безумовно, мали вплив на наукові дослідження, які виходили в той час. Американський професор Ц. Гітельман справедливо підкреслив важливу особливість радянської історіографії: вона не просто «замовчувала тему Голокосту», але відмовлялася визнати її «унікальність», не виділяючи відомості про знищення євреїв нацистами в самостійну дослідницьку проблему (Gitelman, 1997).

У 60–80-ті рр. XX ст. тема геноциду євреїв була присутня лише фрагментарно в передмовях та коментарях до збірок документів, а також в узагальнюючих роботах про злочини нацистів та енциклопедіях. Їх автори зазвичай згадували про єврейські жертви насамперед у Німеччині та інших окупованих нацистами країнах.

У цей період також виходили багатотомні академічні праці з історії війни, в яких йшлося про окупаційний режим на теренах України та масові вбивства, але єврейська трагедія фактично замовчувалася, а поняття «євреї» було замінене «радянськими громадянами». Показовим у цьому плані є шеститомна «Історія Великої Вітчизняної війни», яка не має жодної згадки про євреїв, а такі понятті, як «антисемітизм» або «Голокост» відсутні у предметному покажчику (История Великой Отечественной, 1961). Хоча у третьому томі наявна інформація про айнзагруппи, які здійснювали знищення євреїв, а також згадано про Бабин Яр, слово «євреї» у будь-якій із цих сполук відсутнє. Так само відсутня інформація про єврейське населення загалом, навіть не у контексті Голокосту, в опублікованій 1982 р. «Історії Української РСР».

У період перебудови почали виходити дослідження, у яких робилася спроба висвітлення окупаційного періоду в Україні, і, зокрема, йшлося про систему гетто, концтаборів, опір нацизмові. Зокрема, М. Коваль та Т. Першина у своїх працях звернулися до окремих аспектів геноциду єврейського народу (Коваль, 1965; 1991). У роботі В. Ковалю фактично вперше у радянській історіографії було здійснено науковий аналіз природи та витоків нацистського антисемітизму, який був

ідеологічним підґрунтям геноциду євреїв Європи. У монографії було дано оцінку антиєврейській політиці Гітлера у Німеччині 1933–1939 рр.

Свого роду підсумки «радянського періоду» історіографії Голокосту, на думку вчених, підбито в енциклопедії «Велика Вітчизняна війна. 1941–1945 рр.», що була видана у Москві у 1985 р. (Великая Отечественная Война, 1985). Хоча вона не має окремої статті з історії Голокосту, тим не менше автори наводять дані про переслідування євреїв нацистами та знищення у таборах смерті, про допомогу радянських людей в уникненні євреями смерті. Окрема стаття у виданні присвячена гетто, котрі були визначені як «міські концтабори, що створювалися гітлерівцями на територіях окупованих країн» (Великая Отечественная Война, 1985). На думку авторів, «за роки війни фашисти знищили на окупованих територіях СРСР 700–900 тисяч євреїв, більша частина яких пройшла через гетто». Сучасні дослідники вважають такі цифри помилковими та заниженими, оскільки лише на території УРСР було вбито майже півтора мільйона євреїв.

Здобуття Україною державної незалежності стимулювало дослідження з історії України, у тому числі з історії українського єврейства. На початку 1990-х рр. було створено Асоціацію україністики, яку очолив І. М. Дзюба. Як зазначав Л. Фінберг, саме «конференції Асоціації стали першими науковими зібраннями, спроможними запропонувати суспільству нові, альтернативні радянським, парадигми осмислення історії та сучасності» (Фінберг, 2007).

На початку 1990-х рр. в Україні почали з'являтися перші наукові публікації з «остаточно-го вирішення єврейського питання». Як правило, це були дослідження регіонального характеру, які базувалися на місцевих архівних матеріалах, а тому були сфокусовані на окремих містах чи областях. Переважно це були статті, надруковані у наукових журналах або у збірниках доповідей наукових конференцій.

У цей час з'являються й перші монографії з теми. Це, зокрема, робота С. Єлисаветського з історії євреїв Бердичева, яких було знищено нацистами восени 1941 р. (Елисаветский, 1991). Я. Хонігсман у своєму дослідженні висвітлив етапи загибелі єврейської громади Львова: від створення гетто до депортації у табори смерті; Ю. Ляховицький сфокусував увагу на історії нацистського геноциду щодо харківських євреїв (Ляховицкий, 1991; Хонигсман, 1993).

Характерною ознакою вітчизняної історіографії історії Голокосту з 1990-х рр. стала публікація спогадів людей, яким вдалося вижити у роки Голокосту. Це, зокрема, щоденник Давида Стародинського про гетто в Одесі, який було опубліко-

вано 1991 р., поема колишнього в'язня того самого гетто Лева Рожецькіна, роман С. Поліщука «Купіль на площі» про окупацію Одеси та долю українських євреїв (Полищук, 1995). Зазначені твори, звичайно, не були позбавлені емоційної забарвленості, утім, погляд на минуле через особистісне його бачення дає змогу відтворити більш цілісний образ подій Другої світової війни, зокрема й історії Голокосту.

Для даного періоду характерна підвищена увага дослідників до трагедії Бабиного Яру. З одного боку, це було пов'язано із вшануванням у 1991 р. 50-ї річниці трагедії у Бабиному Яру, з іншого – до досліджень істориків спонукало й усвідомлення того, що саме на території України нацистами було встановлено своєрідний жахливий «рекорд»: тільки за два дні, 29–30 вересня 1941 р., тут було знищено більше 33 тисяч євреїв.

Підкреслимо, що увага до цієї теми не вщухає й дотепер: у вересні 2016 р. Україна вшановувала 75-ті роковини масових розстрілів у Бабиному Яру, наслідком чого стало звернення не лише українських, а й зарубіжних вчених до цього питання. Важливим явищем для української історіографії стало видання книги «Бабин Яр: Історія і пам'ять». Вона написана 12-ма вченими з різних країн світу та видана за ініціативи канадської організації UJE («Українсько-Єврейська зустріч») українською та англійською мовами. У виданні проаналізовано події, що передували початку Голокосту на окупованій території України і, зокрема, в Києві; простежено розвиток подій, що були пов'язані з масовими розстрілами євреїв 29–30 вересня 1941 р. Окрему увагу автори ґрунтовного видання приділили вивченню пам'яті про трагедію Бабиного Яру в науці, суспільній думці, образотворчому мистецтві, музиці та літературі тощо.

Сучасні українські історики, зокрема Г. Абакунова та І. Щупак, пропонують виокремлювати 1996–2000 рр. як історіографічний період дослідження історії Голокосту (Щупак, 2016). Провідною рисою цього етапу стала публікація великої кількості наукових розвідок різноманітного характеру: від невеличких заміток і статей до дисертацій і монографій. Зауважимо, що регіональна специфіка Голокосту відходить на другий план, натомість на перший виходять роботи узагальнюючого характеру, які охоплюють окремі великі регіони України (зокрема, Галичину, Поділля), або всю територію сучасної України.

У цей період активізувалася робота із зібрання й обробки спогадів тих людей, які пережили Голокост. Одним із найбільш ґрунтовних збірників свідочств очевидців стала книга «В живих залишилися тільки ми» за редакцією Б. Забарка (Забарко, 2007). У подібних спогадах яскраво відображена

тема спасіння та спротиву єврейського населення. Мемуари дозволяють поглибити розуміння проблеми порятунку євреїв, а саме те, що спасіння було неможливим без допомоги місцевих жителів. Вони також розкривають різні стратегії виживання, до яких вдавалися євреї, що змогли уникнути розстрілу чи загибелі у гетто; висвітлюють мотиви та форми опору каральним загонам.

З початку 2000-х рр. розпочався новий етап у вивченні історії Голокосту, що засвідчила не лише активізація досліджень з цієї теми, але й осмислення трагедії представниками різних наук – філософами, істориками, політологами, психологами, юристами. В останні роки в українській історіографії почали з'являтися дослідження Голокосту крізь призму філософської думки. Серед таких варто назвати розвідку В. Суковатої, в якій було порівняно дві моделі філософського осмислення Другої світової війни – західну і радянську (Суковата, 2016).

Ширшою стає джерельна база досліджень та з'являється більше узагальнюючих праць. Безумовно, значною мірою це пов'язано зі створенням в Україні наукових інституцій з вивчення Голокосту, які видають наукову літературу з проблем Катастрофи. Варто назвати Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпро), Український Центр вивчення історії Голокосту (Київ), Харківський просвітницький центр «Голокост», Регіональний центр вивчення Голокосту у Львові тощо.

Слід зазначити, що і в останні роки зацікавленість істориків у дослідженні особливостей Голокосту в різних областях України не зменшується. Здебільшого це невеличкі повідомлення про той чи інший край, про увічнення пам'яті загиблих на місцях масових розстрілів, або публікації інтерв'ю з тими, хто пережив цю трагедію, із коментарями до них. Підвищується й науковий рівень регіональних досліджень, свідченням чого є, наприклад, кандидатські дисертації О. Суровцева «Голокост в Північній Буковині та на Хотинщині в роки Другої світової війни» (2006 р.), О. Гончаренка «Голокост на Київщині: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944)», Ю. Радченка «Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941–1943)», Р. Михальчука про Голокост на Рівненщині та ін., автори яких використовують різнопланові за змістом та характером до того невідомі архівні матеріали (Гончаренко, 2005; Медведовська, 2016; Михальчук, 2014; Радченко, 2012; Суровцев, 2000).

Що стосується основних питань у вивченні історії Голокосту, потрібно зауважити, що протягом перших двох періодів розвитку сучасної української історіографії основний наголос ставився

на таких темах, як розстріли євреїв на території України, діяльність айнзатцгруп, існування гетто і таборів, юденрати, опір нацистам, діяльність ОУН-УПА, регіональні дослідження, побудовані на місцевих матеріалах.

З початку 2000-х рр. акцент дещо змістився. Пріоритет почали набувати такі проблемні теми, як колаборація, рятування і допомога євреям, преса періоду окупації. Дослідження з цих питань проводяться найчастіше на регіональному рівні. Однією з найхарактерніших рис сучасної вітчизняної історіографії історії Голокосту є небачене до цього часу освоєння теми засобами формування нових комунікаційних можливостей. Насамперед ідеться про проведення різноманітних наукових конференцій, симпозіумів, семінарів з різноманітних питань Голокосту. Вони стали новою формою обговорення теми, яке дозволило встановити тісні наукові контакти із вченими з різних країн. Результатом цього стало багатократне збільшення якості історичних досліджень, створення умов для подолання герметичності національної історіографії. Це, у свою чергу, дало нові ракурси розуміння того, яким чином відбувалося знищення євреїв на українських землях.

Сьогодні українські історики виявляють усе більший інтерес до дослідження міжнародних відносин українців та євреїв протягом Другої світової війни, до висвітлення подій української історії, зважаючи на зв'язок з іншими національними групами. Певною мірою це пояснюється тим, що радянською історичною наукою ці сюжети ігнорувалися, що вимагає від сучасних істориків заповнення існуючих прогалин у вивченні теми. Варто згадати дослідження М. Гона (Гон, 2005; 2008), у значній кількості праць якого вивчено українсько-єврейські відносини у Галичині між двома світовими війнами та, зокрема, напередодні німецької окупації.

Важливий внесок у дослідження проблеми у цьому контексті зробила Ф. Винокурова, яка вивчала Голокост на Вінниччині та мала можливість інтегрувати до своїх праць чинник міжетнічних відносин (Винокурова, 2003; 2013). У 2009 р. вийшло третє видання ґрунтовної монографії Ж. Ковби «Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» (Ковба, 2009). Основну увагу дослідниця зосередила на такій категорії населення, як рятівники – місцеве неєврейське населення, яке намагалось допомогти своїм сусідам-євреям, родичам або незнайомим людям. Використовуючи як документальні джерела, так і спогади, зібрані власноруч, авторка включає до поля зору набагато ширшу групу людей, ніж ті, що офіційно отримали звання Праведника народів світу.

У цьому контексті, безумовно, заслуговує на дослідницьку увагу довідник «Праведники народів світу», виданий Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» у 2016 р. (Праведники народів світу, 2016). Це наукове видання є цікавим у першу чергу тому, що у ньому вперше зроблено спробу узагальнити відомості про Праведників – мешканців України, віднесених Яд-Вашем до різних національних списків.

Варто зауважити, що наукове вивчення історії Голокосту в Україні сьогодні не позбавлене суперечливих методологічних підходів до висвітлення цього явища. Це, у свою чергу, спричинило появу певних розбіжностей у розумінні Голокосту та відмінностей у тлумаченні певних фактів і подій. Зокрема, в українському науковому середовищі та публічному просторі тривають дискусії стосовно проблеми причетності та відповідальності українського народу за Голокост, (не)визнання Митрополита Греко-Католицької Церкви Андрея Шептицького Праведником народів світу, використання терміна «Голокост» для позначення подій Голодомору 1932–1933 рр., участі представників українського націоналістичного руху у знищенні євреїв та, зокрема, в активній участі у здійсненні Львівського погрому 1941 р., тощо. У середині 2000-х рр. академічна та суспільна дискусія щодо причетності українських націоналістів до здійснення політики Голокосту активізувалася у (західно-) українському середовищі, чому сприяла низка факторів: вихід друком книги Омара Бартова «Стерті» (поява якої стимулювало активне обговорення науковцями на шпальтах «України Модерної» та «Критики»), публікація монографії В. В'ятровича «Ставлення ОУН до євреїв» та рецензії І.-П. Химки на неї, видання спогадів Євгена Наконечного про Голокост у Львові та ін.

Одним із перших про необхідність осмислення цього явища для українського майбутнього почав говорити відомий історик Я. Грицак, який у своїх есе та під час публічних лекцій популяризував тезу відомого американського історика Т. Дзаджа про «визнання провини за Голокост як вступний квиток до сучасної Європи».

Ще одним напрямом досліджень у галузі Голокосту, який набуває поширення та викликає дискусії серед науковців, є так звані Memory Studies. Вивчення політики та культури пам'яті про знищення євреїв, комеморації Голокосту – тобто увічнення у міському просторі – викликає цікавість все більшої кількості українських істориків. Розвідки А. Подольського А. Портнова, О. Іванової, М. Тяглого стосуються переважно різних аспектів збереження пам'яті про Голокост в Україні, мають згадки про аналогічні процеси в інших країнах. Не можна не погодитися з тезою А. Портнова про те, що після здобуття Україною незалежності швидко

увиразнилися регіональні диспропорції у збереженні пам'яті про єврейське минуле: у Галичині, де нині майже немає єврейських громад, старовинні синагоги та цвинтарі перебувають у занедбаному стані, а «у Дніпрі – місті із впливовою єврейською громадою – не тільки відреставровано синагогу, а й відкрито найбільший у Європі громадський єврейський центр із музеєм історії євреїв України» (Портнов, 2013).

Висновки. Отже, як бачимо, питання дослідження теми «остаточного вирішення єврейського питання» на території України було висвітлено у цілій низці наукових робіт: статей, повідомлень, дисертацій та монографій. В Україні поступово створюється вітчизняна наукова школа з вивчення трагедії Голокосту, що не позбавлено певних труднощів, адже дослідження цієї проблематики у нашій державі фактично ведуться лише протягом 25 років, тоді як західна традиція вивчення Шоа сягає ще 1950-х рр.

Бібліографічні посилання

- Абакунова, Г. (2012). Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України 40-х років ХХ ст. *Матеріали Міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд» (21–22 листопада 2009 р., Вінниця)*, 90–100. Київ: НІОД; Український центр вивчення історії Голокосту.
- Венгер, А., Каковкіна, О. (2015). Голокост у спогадах неєвреїв (за матеріалами Сталіндорфського району Дніпропетровської області). *Проблеми історії Голокосту* (вип. 7), 6–15.
- Винокурова, Ф. (2013). Єврейський опір у контексті особистісного вибору: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми. *Проблеми історії Голокосту* (6), 26–58.
- Винокурова, Ф. А. (2003). *Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ.
- Вінцовський, Т. та ін. (2010). Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія». В *Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси*. (т. 1), 413–446. Київ: Наукова думка.
- Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: в 3-х тт.* (1944). (Т. 1), 322–326. Москва.
- Гон, М. М. (2005). *Із кривдою на самоті: Українсько-єврейські взаємини на Західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939)*. Рівне: Волинські обереги.
- Гон, М. М. (2008). Проблема національного ренесансу євреїв Галичини у 20-ті рр. ХХ ст. *І – Незалежний культурологічний часопис: наук.-практ. видання* (51), 170–183.
- Гончаренко, О. М. (2017). *Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.)*. Дніпро – Переяслав-Хмельницький: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума».
- Гончаренко, О. М. (2005). *Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особистості (1941–1944 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси.
- Гриневич, В. & Магочій, П.-Р. (Ред.) (2016). *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. Київ: Дух і Літера.
- Гроссман, В. (б/д). *Україна без євреїв* [Пер. с идиш Р. Баумволь]. Получено из http://www.jewniverse.ru/RED/Grossman/jewish/jews_free_ua.htm
- Гузенков, С. (2013). Українська історіографія і тема Голокосту. *Запорожские еврейские чтения. Доклады и сообщения (27–28 апреля 2012 г.)*, 73–81.
- Дойч, М. (2011). *Історія Міни. Спогади лікаря про Голокост*. Київ: Дух і літера.
- Евстафьева, Т. & Нахманович, В. (Сост.) (2004). *Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы: в 5 кн.* (Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий). Киев: Внешторгиздат.
- Евтушенко, Е. (1961). *Бабий Яр. Литературная газета*, 19 сент.
- Елисаветский, С. Я. (1991). *Бердичевская трагедия*. Киев.
- Забарко, Б. М. (ред.-сост.). (2007). *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы*. Киев.
- Забарко Б. (Ред.-сост.). (2013). *Мы хотели жить... Свидетельства и документы* (Кн. 1–2). Київ: Дух і літера.
- Іванова, Е. (2008). Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* (2 (4)), 9–28.
- Калакура, Я. С. (2004). *Українська історіографія: курс лекцій*. Київ: Генеза.

- Коваль, В. С. (1991). *Путь к Бабьему Яру* (Германский антисемитизм: история, теория, политика). *Историчні зошити* (5).
- Коваль, М. (1965). *Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні)*. Київ.
- Ковба, Ж. (1998). *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*. Київ.
- Козлов, М. М. (Гл. ред.) (1985). *Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия*. Москва: Сов. энциклопедия.
- Круглов, А. та ін. (2016). *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»*: моногр. Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД».
- Кузнецов, А. В. (1966). *Бабий Яр. Роман-документ. Журнальный вариант*. Москва: «Юность».
- Ляховицкий, Ю. М. (1991). *Попранная медуза («Книга Дробницкого Яра»): свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации 1941–1942 гг.* (вып. 1). Харьков: Основа.
- Марочко, В. (2006). Роберт Конквест про Голокост та Голодомор. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* (15), 365–373.
- Медведовська, А. Ф. (2013). До питання про сучасну українську історіографію Голокосту. *Сторінки історії* (вип. 35), 189–196.
- Медведовська, А. (2016). Рецепція Голокосту в суспільній думці пізньорадянської доби (1950–80-ті рр.). *Проблеми історії Голокосту* (вип. 8), 135–144. Дніпропетровськ.
- Михальчук, Р. (2014). *Голокост на території Рівненщини під час німецької окупації (1941–1944 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острог.
- Михман, Д. (2005). *Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы* [пер. с англ.]. *Академическая серия «Библиотека Холокоста “Ткума”»* (вып. 1). Днепропетровск: Центр «Ткума», ООО Независимая издательская организация «Дива».
- Нацистський «новий порядок» в містах України: Збірка фотографій та документів з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»*. (2015). Дніпропетровськ: Ін-т «Ткума».
- Подольський, А. Ю. (1996). *Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ.
- Полищук, С. (1995). *Купель на площаді: роман*. Одеса: Весть.
- Портнов, А. (2013). *Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті*. Київ: Критика.
- Поспелов, П. Н. (Ред.). (1961). *История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945* (т. 3). Москва.
- Праведники народів світу: Довідник*. (2016). Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума».
- Радченко, Ю. (2011). «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.). *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі: науковий часопис* (2 (10)), 46–86. Київ: Український центр вивчення Голокосту.
- Радченко, Ю. Ю. (2012). *Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941–1943 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Харків.
- Славик, Ю. (2017). *Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті*. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума».
- Сугацька, Н. (2006). Масове знищення єврейського населення в сільській місцевості на Півдні України у період німецької окупації (1941–1943 рр.). *Південний архів (історичні науки)* (вип. XXII), 280–284. Херсон.
- Суковатая, В. (2016). Осмысление Холокоста как источник формирования философии Другого во второй половине XX в. *Проблеми історії Голокосту* (вип. 8), 145–160. Дніпропетровськ.
- Суровцев, О. А. (2000). *Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці.
- Тяглий, М. (2005). *Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова (1941–1944): справочник*. Симферополь.
- Фінберг, Л. (2007). Деякі сторінки становлення юдаїки в Україні. *Той, хто відродив Могилянку: зб. до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького* [Упоряд.: В. Моренець, В. Панченко, Т. Ярошенко], 514–525. Київ: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія».
- Хешелес, Я. (2011). *Глазами двенадцатилетней девочки*. Киев.
- Химка, І.-П. (б/д). *Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні*. Отримано з <http://uamoderna.com/md/223–223>
- Хонигсман, Я. (1993). Катастрофа львівського єврейства. Львів.
- Щупак, І. (2006). Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту* (вип. 3), 147–175.
- Щупак, І. Я. (2017). Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні* (вип. 27), 240–303.
- Щупак, І. Я. (2016). Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру). *Український історичний журнал* (4), 152–172.
- Gitelman, Z. (1997). Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union. *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, 14–43. Bloomington: Indiana University Press.
- Gitelman, Z. (1993). Soviet Reactions to the Holocaust, 1954–1991. *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–194* [Ed. By L. Dobroszycki, J. S. Gurock], 3–28. N. Y.; L.: M. E. Sharpe.
- Portnov, A. (2017). The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine. *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus* [Foreword by Alexander Etkind], 347–370.

References

1. Abakunova, H. (2012). Znyshehennia yevreiv na okupovanykh natsystamy radianskykh terytoriiakh v istoriohrafii radianskoi Ukrainy 40-kh rokiv XX st. *Materialy mizhnarodnoi konferentsii «Zlochynty totalitarnykh rezhymiv v Ukraini: Naukovyi ta osvittinii pohliady» (21–22 lystopada 2009 r., Vinnytsia)*, 90–100. Kyiv: NIOD; Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu.
- Evstafyeva, T. & Nakhmanovich, V. (Sost.). (2004). *Babyi Yar: che-lovek, vlast, ystoriia. Dokumenty i materyaly: v 5 kn.* (Kn. 1. Istorycheskaia topohrafiia. Khronohyia sobityi). Kiev: Vneshtorhyzdat.
- Evtushenko, E. (1961). *Babyi Yar. Ly-teraturnaia hazeta*, 19 sentiabria.
- Hrynevych, V. & Mahochij, P.-R. (Ed.) (2016). *Babyn Yar: Istoriia i pamiat*. Kyiv: Dukh i Litera.
- Kozlov, M. M. (Red.) (1985). *Velykaia Otechestvennaia voina 1941–1945: entsyklopedyia*. Moskva: Sov. entsyklopedyia.
- Venher, A. & Kakovkina, O. (2015). Holokost u spohadakh neievreiv (za materialamy Stalindorfskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti). *Problemy istorii Holokostu* (vyp. 7), 6–15.
- Vintskovskiy, T. ta in. (2010). Okupatsiinyi rezhym v hubernatorstvi «Transnistriia». *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy* (t. 1), 413–446. Kyiv: Naukova dumka.
- Vynokurova, F. (2013). Yevreyskyi opir u konteksti osobystisnoho vyboru: dokumentalni svidchennia, interpretatsii, rozdumy. *Problemy istorii Holokostu* (6), 26–58.
- Vynokurova, F. A. (2003). *Fondy derzhavnogo arkhivu Vinnytskoi oblasti yak dzherelo z istorii doli yevreiv pid chas nimetsko-rumunskoi okupatsii 1941–1944 rr.: avtoref. dys...kand. ist. nauk: 07.00.06*. Kyiv.
- Vneshniaia polytyka Sovetskoho Soiuzu v peryod Otechestvennoi voyny: v 3-kh tt.* (1944). (T. 1), 322–326. Moskva.
- Hon, M. M. (2005). *Iz kryvdoi na samoti: Ukrainsko-yevreyski vziemyny na Zakhidnoukrainskykh zemliakh u skladi Polshchi (1935–1939)*. Rivne: Volynski oberehy.
- Hon, M. M. (2008). Problema natsionalnoho renesansu yevreiv Halychyny u 20-ti rr. XX st. *Yi – Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys: naukovopraktychne vydannia* (51), 170–183.
- Honcharenko, O. M. (2005). *Holokost na terytorii Kyivshchyny: zahalni tendentsii ta rehionalni osobystosti (1941–1944 rr.)*: PhD dissertation. – Cherkasy.
- Honcharenko, O. M. (2017). *Holokost na terenakh Raikhs-komisariatu «Ukraina» vitchyznianomu istoriohrafichnomu dyskursi (1941–2016 rr.)*. Dnipro – Pereiaslav-Khmelnitskyi: Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma».
- Hrossman, V. (b/d). *Ukraina bez evreev* [Per. s ydysh R. Baumvol]. Polucheno iz http://www.jewniverse.ru/RED/Grossman/jewish/jews_free_ua.htm
- Huzenkov, S. (2013). Ukrainska istoriohrafia i tema Holokostu. *Zap-rozhskye evreyskiye chteniia. Doklady y soobshcheniia* (27–28 apreliia 2012 h.), 73–81.
- Doich, M. (2011). *Istoriia Miny. Spohady likaria pro Holokost*. Kyiv: Dukh i litera.
- Elysavetskyi, S. Ya. (1991). *Berdychevskaia trahedyia*. Kiev.
- Zabarko, B. M. (Ed.). (2007). *Zhyzn y smert v epokhu Holokosta: svydetelstva y dokumenty*. Kiev.
- Yvanova, E. (2008). Rehyonalnye osobennosti kollektivnoi pamiaty studentov o Kholokoste v sovremennoi Ukrainy. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti* (2 (4)), 9–28.
- Pospelov, P. N. (Ed.). (1961). *Istoriia Velykoi Otechestvennoi voyny Sovetskoho Soiuzu. 1941–1945* (t. 3). Moskva.
- Kalakura, Ya. S. (2004). *Ukrainska istoriohrafia: kurs lektsii*. Kiev: Heneza.
- Koval, M. (1965). *Istoriia pamiatiaie! (Kryvavyi shliakh fashystiv na Ukraini)*. Kiev.
- Koval, V. S. (1991). Put k Babemu Yaru (Hermanskyi antysemityzm: ystoriia, teoriia, polytyka). *Istorychni zoshyty* (5).
- Kovba, Zh. (1998). *Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naselennia Skhidnoi Halychyny v roky «ostatnochno rozviazannia yevreiskoho pytannia»*. Kyiv.
- Kruhlov, A. ta in. (2016). *Holokost v Ukrainy: Reikhskomysariaty «Ukraina», Hubernatorstvo «Transnistriia»: monohr*. Dnipro: Ukrainskyi ynstitut yzucheniia Kholokosta «Tkuma»; ChP «Lyra LTD».
- Kuznetsov, A. V. (1966). *Babyi Yar. Roman-dokument. Zhurnalnyi varyant*. Moskva: «Iunost».
- Liakhovitskyi, Yu. M. (1991). *Poprannaia meduza («Knyha Drobytskoho Yara»): svydetelstva, fakty, dokumenty o natsystskom henotsyde evreiskoho naseleniia Kharkova v peryod okkupatsii 1941–1942 hh.* (vyp. 1). Kharkov: Osnova.
- Marochko, V. (2006). Robert Konkvest pro Holokost ta Holodomor. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzheniia, poshuky* (15), 365–373.
- Medvedovska, A. F. (2013). Do pytannia pro suchasnu ukrainsku istoriohrafiiu Holokostu. *Storinky istorii* (vyp. 35), 189–196.
- Medvedovska, A. (2016). Retseptsii Holokostu v suspilnii dumtsi piznoradianskoi doby (1950–80-ti rr.). *Problemy istorii Holokostu* (vyp. 8), 135–144. Dnipro-petrovsk.
- Mykhalchuk, R. (2014). *Holokost na terytorii Rivnenshchyny pid chas nimetskoii okupatsii (1941–1944 rr.)*: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Ostroh.
- Mykhman, D. Ystoriyohrafiia Katastrofy. Evreyskyi vzghliad: kontseptualyzatsiia, termynohyia, pod-khody y fundamentalnye voprosy. *Akademicheskaia seryia «Byblyoteka Kholokosta «Tkuma»»* (vyp. 1). Dnipro-petrovsk: Tsentr «Tkuma», OOO Nezavysyamaia yzdatelskaia orhanyzatsiia «Dyva», 2005.
- Zabarko, B. (Sost.). (2013). *My khotely zhyt... Svydetelstva y dokumenty* (Kn. 1–2). Kyiv: Dukh i litera.
- Natsystskyi «novyi poriadok» v mistakh Ukrainy: Zbirka fotohrafii ta dokumentiv z fondiv Muzeiu «Pamiat yevreiskoho narodu ta Holokost v Ukraini»*. (2015). Dnipropetrovsk: Instytut «Tkuma».

- Podolskyi, A. Yu. (1996). *Natsyystskyi henotsyd shchodo yevreiv Ukrainy (1941–1944 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.05*. Kyiv.
- Polyshchuk, S. (1995). *Kupel na ploshchady: roman*. Odesa: Vest.
- Portnov, A. (2013). *Istoriia dlia domashnoho vzhytku: Esei pro polsko-rosiisko-ukrainskyi trykutnyk pamiaty*. Kyiv: Krytyka.
- Pravednyky narodiv svitu: Dovidnyk. (2016). Dnipro: Ukrainskyi ins-t vyvchennia Holokostu «Tkuma».
- Radchenko, Yu. (2011). «Yoho choboty ta esesivska forma buli zabryzkani kroviu...»: taємna polova politysiia, politysiia bezpeky ta SD, dopomizhna politysiia u terori shchodo yevreiv Kharkova (1941–1943 rr.) *Holokost i suchasnist: Studii v Ukraini i sviti: naukovyi chasopys* (2 (10)), 46–86. – Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia Holokostu.
- Radchenko, Yu. Yu. (2012). *Natsyystskyi henotsyd yevreiskoho naselennia Ukrainy na terytorii pryfrontovoi zony (1941–1943 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01*. Kharkiv.
- Slavik, Yu. (2017). *Shliakh do Aushvitsu: Holokost na Zakarpatti*. Dnipro: Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu «Tkuma».
- Suhatska, N. (2006). Masove znyshchennia yevreiskoho naselennia v silskii mistsevoli na Pivdni Ukrainy u period nimetskoї okupatsii (1941–1943 rr.). *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)* (vyp. XXII), 280–284. Kher-son.
- Sukovataia, V. (2016). Osmyslenye Kholokosta kak ystochnyk formirovaniia fylosofyy Druhoho vo vtoroi polovynе XX v. *Problemy istorii Holokostu* (vyp.8), 145–160. Dnipropetrovsk.
- Surovtsev, O. A. (2000). *Holokost u Pivnichnii Bukovyny ta Khotynshchyni v roky Druhoi svitovoi viiny: avtoref. Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01*. Chernivtsi, 2000.
- Tiahlyi, M. (2005). *Mesta massovoho unychtozhenia evreev Kryma v peryod natsyystskoi okkupatsyy polu ostrova (1941–1944): spravochnyk*. Symferopol.
- Finberh, L. (2007). Deiaiki storinky stanovlennia yudaiky v Ukraini. *Toi, khto vidrodyv Mohylianku: Zb. do 60-littia Viacheslava Briukhovetskoho* [Uporiad.: V. Morenets, V. Panchenko, T. Yaroshenko], 514–525. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia».
- Khesheles, Ya. (2011). *Hlazamy dvenadtsatyletnei devochky*. Kyev.
- Khymka, I.-P. (b/d). *Retseptsiiia Holokostu v postkomunistychnii Ukraini*. Otrymano z <http://uamoderna.com/md/223–223>
- Khonyhsman, Ya. (1993). *Katastrofa lvovskoho evreistva*. Lvov.
- Shchupak, I. (2006). Natsyystska antysemitska propahanda sereд mistsevoli naselennia Ukrainy. *Problemy istorii Holokostu* (vyp. 3), 147–175.
- Shchupak, I. Ya. (2017). Ukrainski riativnyky yevreiv pid chas Holokostu: pytannia istoriografii. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini* (vyp. 27), 240–303.
- Shchupak, I. Ya. (2016). Uroky Holokostu v ukrainskii istoriichnii nautsi ta osviti: vid naratyvu do osmyslennia y postanovky suspilnoho pytannia pro pokaiannia (do 75-yi richnytsi trahedii Babynoho Yaru). *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal* (4), 152–172.
- Gitelman, Z. (1997). Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union. *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, 14–43. Bloomington: Indiana University Press.
- Gitelman, Z. (1993). Soviet Reactions to the Holocaust, 1954–1991. *The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–194* [Ed. By L. Dobroszycki, J. S. Gurock], 3–28. N. Y.; L.: M. E. Sharpe.
- Portnov, A. (2017). The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine. *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus* [Foreword by Alexander Etkind], 347–370.

Надійшла до редколегії 18.05.2018